

اثرات زیست محیطی تصمیمات سیاسی در

سازماندهی فضای جغرافیایی کشور

سهراب عسگری^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۲/۱/۲۶

چکیده

اداره سرزمین و کشور به گونه کارآمد از دغدغه‌های اصلی در دنیای امروز سیاست است. چنین هدفی با گزینش مدیران متخصص و تدوین برنامه‌هایی با رویکردهای علمی توسط کارشناسان عملی می‌گردد. در ایران برنامه‌ریزی و اداره سرزمین با برنامه، تاریخ طولانی چند هزار ساله دارد. در تاریخ معاصر شروع برنامه‌ریزی به اواخر دوره قاجاریه باز می‌گردد. از دوره رضا شاه موضوع برنامه‌ریزی و اعمال دیدگاه کارشناسان جدی گرفته شد. در سال‌های قبل از انقلاب اقداماتی برای عمران و آبادانی کشور انجام شد که به طور عمده برنامه محور بودند. برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی پنج ساله از جمله آنها می‌باشد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی تدوین برنامه‌های عمرانی با تأخیر چند ساله شروع گردید. بروز بحران‌هایی چون جنگ تحمیلی، تحریم‌های بین‌المللی از یک سو و تدوین برنامه‌ها با راهبردهای تاکتیکی از طرف دیگر باعث پدید آمدن مشکلاتی از جمله مهاجرت و خالی شدن روستاها، رشد بی‌رویه شهرها و پیدایش شغل‌های کاذب، تخریب مراتع، پاک تراشی جنگل و.. در مقیاس ملی گردید. بر اثر مجموعه اقدامات گذشته جهت سازماندهی فضای جغرافیایی کشور در طی حداقل ۵ دهه گذشته، آثار ویرانگری بر پیکر طبیعت کشور هویدا شده است. امروزه پدیده خطرناک فرسایش عرصه‌های طبیعی را با شدت در می‌نوردد و ویران می‌کند. ایران در دنیا رتبه اول فرسایش را داراست. گسترش سیل در کشور یکی از نتایج نامطلوب تخریب جنگل و مرتع است که هر ساله حجم عظیمی از خسارت مالی و در مواردی جانی را باعث می‌شود. اکثر شهرهای کشور امروزه با مشکلات بی‌شمار شهری و زیست محیطی مواجه هستند و شهروندان در معرض بیماری‌های ناشی از آلودگی محیط زیست شهرها قرار دارند. این مقاله تلاش می‌کند ضمن تبیین اقدامات اساسی برای سازماندهی فضای جغرافیایی کشور در دهه‌های اخیر، نتایج آنها را ارزیابی نماید. با توجه به مؤلفه‌های مورد بررسی، فرایند حاکم بر پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی و علی بوده است. از روش کتابخانه‌ای بطور عمده برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده و در این روش علاوه بر منابع و کتاب‌ها برخی از اسناد در حد کشف مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی، جمعیت، شهر، روستا، فضای جغرافیایی، محیط زیست.

^۱ - استادیار گروه جغرافیا دانشگاه پیام نور، پست الکترونیکی: Sohrabasgari@yahoo.com

مقدمه

برنامه‌ریزی اساس سازماندهی فضای جغرافیایی در هر کشوری است و بدون برنامه‌ریزی دقیق چنین هدفی محقق نمی‌شود. بسترهای جغرافیایی (عنصر طبیعت) در فرآیند برنامه‌ریزی و تصمیم‌سازی بخش غیر قابل چشم‌پوشی هستند. این بسترها در گستره وسیعی به مقیاس کره زمین پراکنده‌اند و امروزه متأثر از رفتارهای در قالب قلمروهای ملی (واحدهای سیاسی) می‌باشند.

قلمروهای ملی و زیر تقسیمات آن مهمترین عرصه برای تحقق اهداف برنامه‌ریزی‌ها هستند. این قلمروها به طور پیوسته در فرآیند تخریب و بنا متأثر از عوامل تأثیرگذار طبیعی و انسانی هستند. اگر چه در فضای کنونی در ترازوی جغرافیا کفه انسان سنگین‌تر است و این حاصل بهره‌گیری انسان از فناوری‌های نوین در غلبه بر طبیعت می‌باشد. بخشی از اثرگذاری‌های انسان در طبیعت حاصل تصمیمات سیاسی است. تصمیمات سیاسی در فضای جغرافیایی در درون مرزهای ملی یک کشور هر اندازه هم که کوچک باشد اثری از انسان در محیط زیست بر جای می‌گذارد. این موضوع در دهه‌های اخیر در جغرافیای سیاسی جایگاه قابل توجهی یافته است. مدیریت کلان در هر واحد سیاسی برای اداره سرزمین و برقراری رابطه صحیح بین سه عنصر سازنده کشور (واحد سیاسی): سرزمین، مردم و حکومت، مجموعه اقداماتی را انجام می‌دهد که معمولاً سه محور اصلی در آنها لحاظ گردیده است:

- تصمیم‌سازی بر اساس راهبردهای خاص و کارشناسی شده

- اجرای تصمیمات بر اساس شیوه‌های کارآمد با لحاظ منابع و درآمدها

- ارزیابی اقدامات انجام شده بر اساس میزان دستیابی به اهداف تعیین شده.

در تمام مراحل پیش گفته آنچه اهمیت دارد منافع ملی در بلند مدت است و بنابراین هرگونه اقدامی باید در این راستا قابل توجیه باشد.

در یک واحد سیاسی پویا ضمن اینکه تلاش لازم برای تقویت رابطه سه عنصر پدید آورنده کشور جزو اساسی‌ترین اقدامات است بر تدوین برنامه‌های توسعه بر اساس مبانی علمی کارآمد نیز تأکید می‌شود. اقدام مثبتی که این فرآیند را تا حدی کامل می‌کند ارزیابی برنامه‌های اجرا شده می‌باشد تا از تکرار اشتباهات گذشته پرهیز گردد و از اتلاف انرژی در مقیاس ملی و ناحیه‌ای نیز جلوگیری شود.

بررسی پیامدهای تصمیمات سیاسی در سازماندهی فضای جغرافیایی از موضوعات جغرافیای سیاسی است. اهمیت آن به اثراتی است که در محیط جغرافیایی و به مفهوم دیگر در محیط زیست ایجاد می‌شوند.

چنانچه تصمیمات سیاسی در سطوح مختلف منطبق بر اصول توسعه پایدار و مبانی جغرافیا نباشند تبعات زیانباری را بدنبال خواهند داشت و تخریب محیط زیست را باعث خواهند شد.

مفاهیم نظری

الف) مفهوم فضا در جغرافیا

فضا در جغرافیا دارای مختصات مهمی است که عبارتند از: طول، عرض و ارتفاع. فضا در جغرافیا عبارت است از بخشی از سطح زمین که مورد سکونت انسان قرار داشته و جایگاهی است که ساختار زندگی اجتماعی در آن تحقق می‌یابد (حافظنیا، احمدی‌پور، حاجت، ۱۳۸۹: ص ۷۹).

فضای جغرافیایی بطور مداوم در اثر نیازهای اجتماعی، اقتصادی و شرایط تکنولوژیک در وسعت، فرم و محتوا تغییر می‌یابد و مقید به زمان و فرایندها می‌باشد. اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های گوناگون، فضاها را جغرافیایی متفاوت را به وجود می‌آورند. همچنین ساختار سیاسی حاکم در یک واحد سیاسی در پیدایش وضع پیش گفته نقش اساسی دارد. نظام سیاسی، سازماندهی فضا را از طریق سلطه و تدوین مقررات، یگانه‌سازی و سرکوب به انجام می‌رساند. در این میان نظام ایدئولوژیکی با شبکه‌ای از نمادها با درون‌مایه ایدئولوژیک به فضا سرشت خاصی می‌بخشد (شکوئی، ۱۳۷۶: ۲۲۸).

ساخت و اداره فضای جغرافیایی مجموعه‌ای از فرایندها را می‌طلبد. برنامه‌ریزی و اجرای آن از مهمترین این فرایندها می‌باشد. بطور کلی هر نوع برنامه‌ریزی که تهیه و اجرا می‌گردد آثاری را در محیط جغرافیایی بر جای می‌گذارد. به بیان دیگر مجموعه اقداماتی که از مطالعه و تدوین برنامه، ارزیابی امکانات و منابع انسانی و مالی اجرای برنامه و در نهایت ارزیابی میزان اهداف تحقق یافته را شامل می‌شود باعث سازماندهی فضای جغرافیایی در یک رویکرد علمی می‌گردد.

ب) محیط زیست

واژه محیط زیست از جمله واژه‌هایی است که ضمن کاربرد فراوان عامیانه، به عنوان یک موضوع دانشگاهی از جایگاه علمی رو به رشدی برخوردار است. با توجه به مشکلاتی که به شکل تخریب در محیط پدید می‌آید اهمیت این شاخه علمی به مرور در دانشگاه‌ها بیشتر خواهد شد.

محیط زیست برآیند تقابل و درهم تنیدگی محیط‌های طبیعی با محیط‌های انسانی است. در بیشتر موارد غالب بودن رویکرد انسانی در این مفهوم کاملاً مشخص است و غرض مفهومی است که در آن بطور گسترده محیط‌های زیست انسان‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. اما به عنوان یک حقیقت جغرافیایی، تمام موجودات دارای محیط زیست مختص به خود هستند (عسگری، ۱۳۸۹: ۲۹).

این موجودات از مقیاس ذره‌بینی که زندگی بسیار کوتاهی دارند شروع می‌شوند و به موجودات غول پیکر که دارای زندگی بسیار طولانی مدت هستند می‌رسند.

محیط زیست در مفهوم علمی آن دارای دو بخش مهم و گسترده است. بخش طبیعی آن در برگیرنده آب کره (هیدروسفر)، خاک کره (لیتوسفر) و هوا کره (اتمسفر) می‌باشد و حاصل پیوند این سه، زیست کره یا بیوسفر است که در آن علاوه بر انسان سایر موجودات هم حیات دارند.

اما بخش مهم دیگر محیط زیست، انسان‌ها هستند که در حال حاضر بیش از ۷ میلیارد نفر در گستره کره زمین پراکنده‌اند و در درون مرزهای سیاسی و در قالب واحدهای سیاسی و در جامعه زندگی می‌کنند.

از آنجایی که انسان‌ها بطور مستقیم و غیر مستقیم در طبیعت اثر می‌گذارند می‌توان گفت به علت ملموس بودن اثر رفتارهای انسانی در طبیعت محیط زیستی به بزرگی کره زمین پدید آمده است. اگرچه در بسیاری از مناطق نوع بشر بطور عملی حضور ندارد اما آثار او به گونه غیر مستقیم دگرگونی‌هایی را در سطح وسیع باعث شده است. در نتیجه می‌توان گفت که گستره اثرگذاری فعالیت‌های مخرب انسانی از اعماق اقیانوس‌ها شروع شده تا لایه‌های جوّ پیش می‌رود. در چنین وضعیتی اکنون هیچ بخش از طبیعت از اثرات فعالیت‌های انسانی در امان نیست.

طرح موضوع

مجموعه اقداماتی که در طی چند دهه گذشته در کشور برای سازمان‌دهی فضای جغرافیایی انجام شده در مواردی نتایج نامطلوبی به دست داده است. همچنین در طی بیش از ۵ دهه که از اقدام بر مبنای برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی در کشور می‌گذرد در موارد اندکی اهداف پیش‌بینی شده محقق گردیده است. در مواردی نیز برنامه‌ها به طور ریشه‌ای با احساسات فردی یا گروهی آمیخته و نتایج به دست آمده زیانبارتر از عدم اجرای آنها بوده است.

آشکار است که برنامه‌های اجرا شده در کشور به شکل بنیادین از الگوی خاص توسعه پیروی نکرده و هر برنامه رویکرد خاص خود را داشته و یا حداقل پیوستگی لازم بین آنها وجود نداشته است. مهمترین بخش مورد غفلت در برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی به ویژه در دهه‌های اخیر مسائل محیط زیست و شرایط طبیعی کشور بوده است. این غفلت به شکل عملی بوده اگرچه در شرح برنامه‌ها نکاتی راجع به مسائل پیش گفته بیان گردیده است. نتیجه حاصل از فرایند اجرای این برنامه‌ها بدون توجه به حفظ محیط زیست و مبانی توسعه پایدار قابل تأمل است. امروزه در برخی از شهرها مشکلات زیست محیطی سلامت شهروندان را به خطر انداخته است. همچنین در برخی نواحی صنعتی منابع آب و خاک به مرور آلوده می‌شوند. فرسایش خاک در کشور در شکل‌های گوناگون آن از میانگین جهانی بالاتر است. آلودگی هوا در برخی از مناطق صنعتی و شهرهای بزرگ مرگ افراد زیادی را باعث می‌شود. به بیان دیگر وضعیت محیط زیست کشور در شرایط نامطلوبی است و چنانچه روند کنونی ادامه یابد وضعیت بسیار نامطلوبی پدید خواهد آمد و کشورمان دچار مشکلات بزرگی خواهد گردید.

روش تحقیق

با توجه به مؤلفه‌های مورد بررسی، فرایند حاکم بر پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی و علی بوده است. از روش کتابخانه‌ای بطور عمده برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده و در این روش علاوه بر منابع و کتاب‌ها برخی از اسناد در حد کشف مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

یافته‌های پژوهش

برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی مهمترین ابزار سازماندهی فضای جغرافیایی کشور

برنامه‌ریزی و اقدام برای اثرگذاری در طبیعت، در ایران با تاریخ حکومت‌های این سرزمین موازی است. آنچه مسلم است شکل‌گیری تمدن‌ها بدون وجود نظم و ساختار سیاسی کارآمد امکان‌پذیر نبوده است. سلسله‌های زیادی پیش از اسلام بر سرزمین پارس حکومت کردند اما می‌توان گفت هخامنشیان در تاریخ پیش از اسلام سرآمد دیگر سلسله‌ها بودند. در زمان کوروش و کمبوجیه دیوانی برای تنظیم مالیات و هزینه‌ها تشکیل شد (موسی‌خانی، منشی زاده نائین، ۱۳۸۱: ۲۳).

سلسله‌های بعدی ایرانی نیز برای اداره کشور نظام اداری-سیاسی خاص خود را داشتند. البته برخی از سلسله‌ها به علت حاکمیت پادشاهان بی لیاقت تغییر خاصی را پدید نیاوردند و چه بسا پس از مدتی به علت فروپاشی دستگاه دیوانی و طغیان عمومی ساقط می‌شدند.

یکی از نقاط عطف تاریخ ایران انقلاب مشروطیت است. پس از پیروزی انقلاب مشروطه، کشور تحولاتی را در ساختار سیاسی و برنامه‌های دیوانی تجربه کرد. در سال ۱۲۸۵، اولین قانون تقسیمات کشوری تصویب شد که بر اساس آن کشور به ۴ ایالت و دارالخلافه تهران تقسیم می‌گردید (وزارت کشور، بی تا: ۲۵).

این تقسیمات اولین نوع از تقسیمات کشوری به شکل نوین بود که به ساماندهی اداره کشور و پدید آمدن ساختار سیاسی-اداری نسبتاً نو کمک فراوانی کرد. موازی با تنظیم و تصویب قانون تقسیمات کشوری، برنامه‌ریزی برای امور مالی و بازرگانی و اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی مملکت نیز مورد توجه قرار گرفت.

نخستین گام برنامه‌ریزی عمرانی کشور در سال ۱۳۱۶ خورشیدی با تشکیل مجمع شورای اقتصادی کشور برداشته شد. تا سال ۱۳۲۵ به دلیل اوضاع نابسامان کشور اقدام خاصی در این زمینه صورت نگرفت. پس از بهبود نسبی اوضاع کشور، هیأتی به نام کمیته برنامه بوجود آمد تا بر اساس طرح‌های وزارتخانه‌ها برنامه‌ای برای مدت هفت سال تهیه کنند. بدین ترتیب اولین هسته برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران بوجود آمد و در تعقیب آن در مرداد ماه سال ۱۳۲۵ مجمعی به نام هیأت عالی برنامه ریزی تشکیل شد. هیأت مذکور پس از بررسی‌های لازم برنامه عمرانی هفت ساله اول را تنظیم و در بهمن ماه سال ۱۳۲۷ به تصویب مجلس رساند (آسایش، ۱۳۹۰: ۵۷).

در سال‌های قبل از انقلاب در مجموع ۶ برنامه بلند مدت تصویب شد که ۵ برنامه آن به اجرا در آمد و برنامه ششم به دلیل بروز انقلاب اسلامی بدون اجرا رها گردید. محور برنامه‌های توسعه در سال‌های قبل از انقلاب در جدول شماره (۱) آورده شده است.

جدول ۱- برنامه‌های عمرانی بلند مدت قبل از انقلاب اسلامی

برنامه	مدت برنامه	محور
اول (۱۳۳۴-۱۳۲۷)	هفت سال	افزایش تولیدات، توسعه کشاورزی
دوم (۱۳۴۱-۱۳۳۴)	هفت سال	تقویت زیرساخت‌های ارتباطی، بهبود وضعیت عمومی شهرها، توسعه کشاورزی
سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۱)	هفت سال	توسعه کشاورزی، معدن، ارتباطات، عمران شهری
چهارم (۱۳۵۱-۱۳۴۷)	پنج سال	تسریع رشد اقتصادی، توسعه صادرات، توزیع عادلانه ثروت
پنجم (۱۳۵۶-۱۳۵۲)	پنج سال	ارتقاء کیفی زندگی، حفظ رشد سریع، افزایش درآمد مردم
ششم (۱۳۶۱-۱۳۵۷)	پنج سال	کاهش صادرات نفت، افزایش صادرات صنعتی، تمرکز زدائی

اطلاعات جدول برگرفته از روزنامه ایران، ۱۲ آبان ۱۳۸۶

وقوع انقلاب اسلامی ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را دگرگون ساخت و فضای متفاوتی را پدید آورد. بروز مشکلاتی در مقیاس ملی چون خارج شدن گسترده متخصصان و صاحب نظران از کشور و وقوع جنگ تحمیلی و همچنین فضای نسبتاً آشفته سیاسی و اقتصادی باعث گردید موضوع تدوین برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی کشور تا سال ۱۳۶۸ که جنگ تحمیلی پایان یافت، به تأخیر بیفتد.

در سال ۱۳۶۸ اولین برنامه پنجساله اول (۱۳۶۸-۱۳۷۲) توسعه اقتصادی-اجتماعی پس از انقلاب در کشور تصویب و برای اجرا ابلاغ گردید. در نظام جمهوری اسلامی در مجموع تاکنون پنج برنامه توسعه اقتصادی-اجتماعی تصویب شده اما چهار برنامه به اجرا درآمده که مشخصات آنها در جدول شماره (۲) آورده شده است.

جدول ۲- برنامه‌های توسعه پنج ساله پس از انقلاب اسلامی

برنامه‌ها	سال‌های برنامه	محور برنامه	عملکرد
اول	۱۳۶۸-۱۳۷۲	آزاد سازی اقتصاد	موفقیت نسبی
دوم	۱۳۷۸-۱۳۷۴	آزاد سازی اقتصاد، تثبیت دستاوردهای برنامه اول	عدم موفقیت
سوم	۱۳۸۳-۱۳۷۹	توسعه پایدار، آزادسازی اقتصادی، اصلاح ساختارها	موفقیت نسبی
چهارم	۱۳۸۸-۱۳۸۴	رقابتی کردن اقتصاد، حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین	عدم موفقیت نسبی

مأخذ اطلاعات جدول: بولتن تخصصی اقتصاد ایران، مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۸۷

راهبردهای اثرگذار در سازمان‌دهی فضای جغرافیایی کشور در دهه‌های اخیر

اجرای برنامه‌های سازمان‌دهی فضای جغرافیایی در ایران نسبت به کشورهای دیگر خاورمیانه سابقه بیشتری دارد. در میان کشورهای منطقه تنها کشور ترکیه است که اقداماتی مشابه ایران انجام داده است. برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی اجرا شده در ایران در هر مقطع زمانی از رویکردهایی متأثر شده و محور کلی برنامه‌های اجرا شده تابعی از نگرش‌های حاکم بر دولت و کارشناسان ارشد دولتی بوده است. راهبردهای اتخاذ شده مجموعه بسیار متنوعی را شامل می‌شوند. یکی از مهمترین ضعف راهبردهای اجرا شده عدم پیوند آنها در اکثر برنامه‌ها می‌باشد. به بیان دیگر فضای جغرافیایی کشور در هر مقطع شاهد بکارگیری رویکردی خاص بوده که ارتباط ساختاری مناسبی با

برنامه‌های قبلی و بعدی نداشته است. گسستگی موجود در برنامه‌ها متأثر از اقلیم اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی حاکم بر جامعه بوده است.

سازماندهی فضای جغرافیایی کشور در دهه‌های اخیر متأثر از راهبردهایی بوده که به مهمترین آنها پرداخته می‌شود.

راهبرد توسعه صنعتی

تلاش برای صنعتی شدن ایران در سده‌های اخیر از دوره قاجاریه شروع شد. امیرکبیر در این زمینه اقدامات زیادی انجام داد که در نوع خود بسیار ارزنده و قابل توجه بود. مجموعه اقدامات امیرکبیر بستری را فراهم کرد تا ایران در اوایل قرن بیستم خیزش بزرگی را تجربه کند. راهبرد صنعتی شدن در زمان رضا شاه نیز مورد توجه جدی قرار گرفت. این مسأله ناشی از پیشرفت اروپا و آمریکا در صنعت و ورود بخش‌هایی از تولیدات آنها به ایران و آگاهی یافتن مردم به این تحولات و تمایل نخبگان جامعه به حرکت در این مسیر و حمایت از تولیدات داخلی بود (عسگری، بهرامی، ۱۳۹۰: ۱۳۰). در دوره محمد رضا شاه و در قالب برنامه‌های بلند مدت توسعه اقتصادی-اجتماعی کشور توسعه صنعتی مورد توجه ویژه قرار گرفت.

صنعتی شدن یکی از اهداف برنامه‌های بلند مدت توسعه اجتماعی - اقتصادی بود. بیشترین توجه و همین‌طور تأثیرگذارترین توجه به توسعه صنعتی در دهه ۱۳۴۰ اتفاق افتاد.

در این دهه استراتژی ایجاد قطب‌های صنعتی در کشور مورد توجه دولت قرار گرفت. مهمترین دلیل اتخاذ این سیاست به تمرکز زدائی از تهران مربوط می‌شد. در این راستا نقاطی جهت تمرکز فعالیت‌های صنعتی انتخاب شدند و زیرساخت‌های لازم برای آنها فراهم گردید. شهرهای اراک، اصفهان و تبریز جزء شهرهایی بودند که برای این منظور انتخاب شدند.

پس از انقلاب اسلامی توجه به توسعه صنعتی به دلیل وقوع جنگ تحمیلی، اعمال تحریم‌ها و فرار صنعتگران و صاحبان صنایع با تأخیر شروع شد. برای ساماندهی به این فعالیت‌ها و شروع دوباره آنها قانون شهرک‌های صنعتی در تاریخ هفتم اسفند ماه ۱۳۶۲ در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسید.

در ماده واحده این قانون آمده است: به منظور ایجاد هماهنگی و استفاده مطلوب از امکانات شهرک‌های صنعتی و ایجاد هرچه بیشتر امکانات زیربنایی و ارائه خدمات ضروری برای متقاضیان ایجاد واحدهای صنعتی از تاریخ تصویب این قانون، شرکت شهرک‌های صنعتی ایران تأسیس می‌گردد.

با تصویب این قانون، شهرهای کشور دارای شهرک‌های صنعتی شدند. ضمن اینکه برخی از شهرها مجموعه‌هایی را در بر می‌گرفتند که بسیار وسیع‌تر و گسترده‌تر بود، بخشی از عرصه‌های طبیعی و مرتعی به اشغال سازمان‌ها و ادارات مربوطه درآمد تا به فعالیت‌های صنعتی اختصاص داده شود. تا پایان شهریور ۱۳۹۰ تعداد شهرک‌های صنعتی مصوب ۵۳۴ مورد و شهرک‌های در حال اجرا ۴۳۰ مورد بوده است.

راهبرد توسعه کشاورزی و روستایی

کشاورزی در ایران البته تاریخ چند هزار ساله دارد. بنا به گواهی تاریخ، ایرانیان از پیشگامان عرصه کشاورزی بوده‌اند. کشت محصولات گوناگون در شرایط گوناگون که نوعی وفق‌گرائی را نشان می‌دهد از هنر کشاورزی ایرانیان است. اقداماتی چون اختراع قنات، شیوه انتقال آب، پوشش نهرها و... در این زمینه مثال زدنی هستند.

در تاریخ معاصر شروع اقدامات برای مکانیزه کردن و سامان‌دهی به کشاورزی به دوره رضاشاه باز می‌گردد. در دوره محمد رضا شاه هم اقداماتی صورت گرفت. مهمترین این اقدامات، اصلاحات ارضی بود. این برنامه از اوایل دهه ۱۳۴۰ شروع و حدود یک دهه طول کشید. اصلاحات ارضی در سه مرحله انجام شد.

مرحله اول از سال ۱۳۴۱، مرحله دوم ۱۳۴۳ و مرحله سوم ۱۳۴۸ به انجام رسید. مهمترین بخش اصلاحات ارضی مرحله اول بود و دو مرحله بعدی، مراحل تکمیلی آن بودند. تقویت طبقه متوسط روستا و افزایش قدرت خرید آنان و افزایش تولیدات کشاورزی از اهداف اصلی اصلاحات ارضی اعلام شده بود (مهدوی، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

در سال‌های آغازین انقلاب نیز مسأله واگذاری زمین به افراد بدون زمین و به بیان دیگر انجام اصلاحات ارضی جدید مطرح شد و عملی گردید و به عنوان یک استراتژی کارآمد برای رفع بیکاری و ایجاد شغل مطرح شد. این استراتژی انقلابی را می‌توان نوعی از اصلاحات ارضی به شمار آورد که تبعاتی را برای کشور به دنبال داشت.

در ابتدا تقسیم زمین‌های زراعی مصادره شده مدّ نظر بود که عملی نشد و به جای آن واگذاری اراضی مرتعی مورد توجه قرار گرفت. برای این منظور هیأت هفت نفره واگذاری زمین در سال ۱۳۵۹ تشکیل گردید. هیأت‌های هفت نفره به دنبال تصویب لایحه دولت با عنوان: قانون واگذاری و احیای اراضی در حکومت جمهوری اسلامی در تاریخ ۲۵ شهریور ۱۳۵۸ تشکیل گردیدند. براساس قانون پیش گفته، اراضی مورد نظر به چهار گروه تقسیم می‌شدند:

الف) اراضی موات و مراتع

ب) اراضی مصادره‌ای

ج) اراضی دایر زمین‌داران بزرگ

د) اراضی بایر زمین‌داران بزرگ (آسایش، ۱۳۸۳: ۷۰).

با تشکیل این هیأت‌ها، اندیشه واگذاری زمین عملی شد. در آغاز به علت اعتراض اشخاص، دو بند «ج» و «د» به حالت تعلیق درآمدند ولی بندهای «الف» و «ب» اجرا شدند.

سرعت واگذاری‌ها بسیار سریع و البته تا حد زیادی عاری از بررسی‌های کارشناسی بود. بنابراین گزارشاتی که به مرکز می‌رسید اعداد و ارقام درشتی را در این زمینه نشان می‌داد. برای نمونه مطلب زیر بخشی از گزارش فعالیت یکی از هیأت‌های واگذاری در یکی از استان‌های کشور می‌باشد که در یکی از روزنامه‌های آن زمان چاپ گردیده است.

هیأت هفت نفره استان مرکزی مستقر در اراک اعلام می‌دارد که مقدار سطح زیر کشت در منطقه اراک از سال ۱۳۵۶ که ۹۶۲۹۲ هکتار بود امسال به ۱۳۳۲۷۰ هکتار رسیده است. در این رابطه هیأت هفت نفره در تشویق و ترغیب روستاییان و فراهم کردن امکانات، نقش اساسی را ایفا نموده و امید دارد که با برقراری وضعی که کشاورز

بتواند به آزادی کشت نموده و همسان کسانی که کشت نموده‌اند، درو کرده و محصولات خود را به فروش برسانند یک تغییر اساسی در سیستم تولیدی و سطح زیر کشت در سطح منطقه نایل آمده و کشت بهاره امسال را نیز به خوبی به انجام رسانیم. هیأت هفت نفره در اراک حدود ۱۳۰۰۰ هکتار زمین موات، بایر و دایر در اختیار روستاییان شرکت‌های تولیدی مرکز گسترش قرار داده است. لازم به ذکر است که زمین‌های بایر و دایر قبل از توقف بند «ج» واگذار شده است (روزنامه کیهان دوم دیماه ۱۳۵۹).

تا پایان سال ۱۳۷۱ بالغ بر ۵۰۷ هزار هکتار از اراضی ملی، ۵۳ هزار هکتار از اراضی مصادره‌ای، ۸۲ هزار هکتار اراضی بایر و دایر و ۸۵۰ هزار هکتار از اراضی کشت موقت تحت کنترل و به مردم واگذار شد که بالغ بر ۱/۵ میلیون هکتار، ۸/۱ درصد از کل اراضی تحت کشت و آیش محصولات سالانه کشور است (آسایش، ۱۳۸۳: ۷۲). اگرچه هیأت‌های هفت نفره در کل کشور تشکیل شدند اما واگذاری زمین‌های مرتعی بطور عمده در نیمه غربی کشور انجام شد.

راهبرد خودکفایی در تولید محصولات استراتژیک

در اوایل انقلاب اظهار نظرها مبتنی بر این اصل بود که با توجه به رویکرد انقلابی حرکت مردم ایران، در آینده چالش‌هایی ایجاد خواهد شد. بر این اساس تلاش برای خودکفائی در تولید محصولات راهبردی به عنوان یک اصل غیر قابل انکار مطرح شد.

از سوی دیگر افزایش جمعیت به دلیل مسائلی که پیش‌تر گفته شد، نیاز به غلات و مایحتاج عمومی اساسی را بیشتر کرد. در این راستا مجموعه اقداماتی صورت گرفت تا در تولید محصولات استراتژیکی چون گندم، برنج، جو، میوه و سبزیجات کشور خودکفا شود. این موضوع حتی در قانون اساسی نیز مورد توجه قرار گرفت. اصل ۴۳ قانون اساسی بر تأمین مایحتاج مردم تأکید دارد. در بند پایانی این اصل به خودکفائی در تولید محصولات کشاورزی و رهائی کشور از واردات تأکید شده است (مین، ۱۳۷۳).

با وجود چنین الزاماتی راهبرد تولید محصولات مهم در کشور به اجرا گذاشته شد و برای رسیدن به خودکفایی به خصوص در مورد گندم مشوق‌های مالی و غیر مالی برای کشاورزان تعیین شد.

در سال زراعی ۱۳۸۳-۱۳۸۲ اعلام گردید کشور در تولید گندم خودکفا شده است، که البته در این خصوص بعدها ابهاماتی مطرح شد. برای رسیدن به این نقطه دو اقدام گسترده انجام گرفت: ۱- زمین‌های زیادی زیر کشت گندم رفت. ۲- کشاورزان برای افزایش تولید به استفاده از کودهای شیمیایی روی آوردند.

برنامه خودکفائی در تولید به شکل ابهام آمیزی در خصوص برخی دیگر از محصولات استراتژیک کشاورزی تدوین و اجرا شد اما نتیجه قابل قبولی به دست نداد.

راهبرد توسعه شهری و ایجاد شهرهای جدید

اقدامات نخستین در جهت عمران و آبادانی نیز متوجه شهرها بوده است. ابتدا تهران در زمان ناصرالدین شاه تغییراتی را تجربه کرد. در دوره رضا شاه هم شهرها بیشتر از روستاها مورد توجه قرار گرفتند. ورود عنصر اتومبیل به شهرهای مهم آن روزگار تغییر در ساخت و بافت شهرها را باعث شد. رضاه شاه دست به بازسازی شهرها زد و در این میان بافت‌های ارزشمند و کهن هم از بین رفتند.

با پیروزی انقلاب اسلامی توجه به قشر کم درآمد سرلوحه اقدامات اساسی در زمینه توسعه و گسترش شهری قرار گرفت. به همین منظور درگام نخست ساخت خانه‌های مسکونی مورد توجه قرار گرفت. در شهرها سازمان مسکن و شهرسازی مأمور تحقق این منظور شد و کمیته‌هایی هم به عنوان بازوهای اجرایی پدید آمدند.

دگرگونی‌های جمعیتی کشور که حاصل مهاجرت روستائیان به شهرها و افزایش طبیعی جمعیت بود از یک سو و گسترش بی‌رویه شهرها از سوی دیگر باعث گردید طرح ساخت شهرهای جدید عملی شود. مهمترین دلیل این اقدام جذب جمعیت سرریز شهرهای بزرگ بود. شهرهای جدید در اطراف کلان شهرها ایجاد شدند.

جدول شماره (۳) شهرهای جدید تصویب شده و ایجاد شده در طی سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۳۸۵ را نشان می‌دهد.

جدول ۳- مشخصات شهرهای جدید کشور مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری تا پایان شهریور ۱۳۸۵

ردیف	نام شهر	فاصله از مادرشهر (کیلومتری)	تاریخ تأسیس شرکت	تعریف طرح جامع	ظرفیت جمعیت‌پذیری (هزار نفر)	جمعیت پیش‌بینی شده تا سال ۱۳۸۵ (هزار نفر)	جمعیت اسکان یافته تا پایان شهریور ۱۳۸۵ (نفر)	واحدهای مسکونی ساخته شده
۱	هشتگرد	۶۵، غربی	۱۳۶۹	۱۳۷۲	۵۰۰	۱۰۰	۴۷۳۲۰	۱۱۰۹۹
۲	پرند	۳۰، جنوب غربی	۱۳۶۹	۱۳۷۷	۱۵۰	۵۰	۵۹۰۰	۶۰۷۱
۳	پردیس	۳۰، شرق	۱۳۷۰	۱۳۷۴	۲۰۰	۱۵۰	۵۸	۷۸۵۹
۴	انادیشه	۳۰، غرب و جنوب غربی	۱۳۷۰	۱۳۷۹	۱۳۲	۱۰۰	۱۰۰	۱۶۴۳۰
۵	بهارستان	۱۵، جنوب شرقی اصفهان	۱۳۶۸	۱۳۷۲	۵۰۰	۱۰۰	۷۵۳۰۰	۱۹۵۱۷
۶	مجلسی	۶۵، جنوب غربی اصفهان	۱۳۶۸	۱۳۷۲	۱۴۰	۵۰	۳۸۸۳	۸۵۴
۷	فولادشهر	۳۵، جنوب غربی اصفهان	۱۳۶۸	۱۳۷۳	۵۰۰	۱۷۵	۹۰	۲۹۳۱۹
۸	گلپه‌ر	۴۰، شمال غربی مشهد	۱۳۶۹	۱۳۷۲	۴۰۰	۷۵	۱۰۵۰۷	۵۸۲۶
۹	بینالود	۴۵، جنوب غربی مشهد	۱۳۷۰	۱۳۸۱	۴۰۰	۳۰	۱۳۸	۱۲۰
۱۰	ایوانکی	۶۵، محور تهران - مشهد	-	-	۵۰	-	-	-
۱۱	مهاجران	۲۸، محور اراک	۱۳۶۹	۱۳۷۶	۱۰۰	۵۰	۱۳۸۰۰	۴۶۹۳
۱۲	امیرکبیر	۴۰، محور اراک - تهران	۱۳۶۸	۱۳۷۵	۱۰۰	-	-	-
۱۳	سهند	۲۰، جنوب تبریز	۱۳۷۰	۱۳۷۷	۳۰۰	۸۰	۱۵۷۷۹	۳۰۷۳
۱۴	صدرا	۱۵، شمال شیراز	۱۳۷۰	۱۳۷۴	۲۰۰	۱۰۰	۱۴۸۵۰	۳۹۶۷
۱۵	رامین	۴۵، شمال اهواز	۱۳۷۰	۱۳۸۳	۲۴۰	-	-	-
۱۶	شیرین شهر	۳۴، جنوب غربی اهواز	۱۳۷۰	۱۳۷۹	۱۰۰	-	-	۱۱۱
۱۷	رامشار	۳۴، جنوب زابل	۱۳۷۰	۱۳۷۹	۱۰۰	-	-	-
۱۸	سیراف	۲۹، بوشهر	-	۱۳۸۳	۱۲۰	-	-	-
۱۹	عالیشهر	۲۴، جنوب شرقی بوشهر	۱۳۶۸	۱۳۶۵	۱۰۰	۳۰	-	۳۶۲۸
۲۰	علوی	بندرعباس	۱۳۶۹	-	۳۰۰	-	-	۵۲
۲۱	پارس (لیان)	-	-	-	۱۲۰	-	-	-

بازتاب فضایی راهبردهای مؤثر در سازماندهی فضای جغرافیایی کشور

شاخص‌های متنوعی برای ارزیابی اثرات راهبردهای تدوین شده و بکار گرفته شده در کشور در طی دهه‌های اخیر وجود دارد. اما مهمترین آنها جغرافیایی‌ترین آنها هستند، چرا که این شاخص‌ها در بستر محیط طبیعی امکان ارزیابی را فراهم می‌نمایند. مهمترین شاخص‌های جغرافیایی در این زمینه به دو بخش انسانی (اثرات انسانی) و طبیعی (اثرات طبیعی) قابل تقسیم بندی هستند.

الف) اثرات انسانی

در این بخش مسائل مهمی چون وقوع جریان‌های مهاجرتی و گسترش خارج از قاعده شهرها و افزایش بدون برنامه جمعیت مطرح هستند که به آنها پرداخته می‌شود.

وقوع جریان‌های مهاجرتی

مهاجرت یکی از پدیده‌های جمعیتی است که هم دارای جنبه‌های منفی است هم جنبه‌های مثبت. اما امروزه زمانی که از مهاجرت سخن به میان می‌آید بیشتر جنبه‌های منفی آن مورد توجه است. در کشور ما جریان‌های مهاجرتی بطور کلی یا حاصل اجرای برنامه‌های نامطلوب بوده‌اند و یا بر اثر شرایط نامطلوب ایجاد شده‌اند. ضمن اینکه نتایج نامطبوع هم در پی داشته‌اند. در دهه‌های اخیر چند حادثه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی باعث ایجاد جریان‌های مهاجرتی در کشور شده که به مهمترین آنها اشاره می‌شود:

۱- **اصلاحات ارضی:** در دهه ۱۳۴۰ در کشور دو برنامه بزرگ اجرا شد که تقریباً هم زمان با هم به اجرا درآمدند. خیز کشور برای صنعتی شدن و اصلاحات ارضی این دو برنامه بزرگ بودند. با اجرای اصلاحات ارضی ساختار جامعه روستائی مبتنی بر تولیدات کشاورزی دگرگون شد و نیروی کار قابل توجهی در روستاها آزاد گردید. برنامه صنعتی شدن هم باعث شکل‌گیری منطقه‌های صنعتی در کشور شد. شکل‌گیری فعالیت‌های صنعتی به کارگر نیاز داشت که توسط مهاجرین روستائی تأمین گردید. این دو اقدام بزرگ باعث وقوع مهاجرت‌ها در شکل گسترده آن شد.

۲- **جنگ تحمیلی:** وقوع انقلاب اسلامی دگرگونی تمامی ساختارهای سیاسی-اقتصادی گذشته را در پی داشته است. تغییر مدیریت‌ها از یک سو و بروز جنگ تحمیلی از سوی دیگر کشور را وارد بحرانی فراگیر کرد. کارخانه‌ها تعطیل شدند و بیکاری رشد فزاینده‌ای یافت. روستائیان برای یافتن شرایط بهتر زندگی به شهرها مهاجرت کردند و شهرها بیشترین آسیب‌ها را از این نظر متحمل شدند. وقوع جنگ و گسترش آن به پنج استان مرزی نیز باعث شد جابجایی قابل توجهی در جمعیت مناطق مرزی اتفاق بیفتد. جمعیت این مناطق راهی شهرهای بزرگ شدند و بلوک‌های جمعیتی را پدید آوردند.

رشد و گسترش بی‌رویه شهرها

شهرنشینی به تنهایی نمی‌تواند به عنوان یک شاخص کارآمد برای ارزیابی وضعیت اجتماعی یک کشور مورد استفاده قرار بگیرد. آنچه در این فرایند باید تکمیل شود روند شهرگرایی است. این روند در کشور ما هنوز کامل نشده و بخشی از ساکنین شهرهای کشور شهرنشین‌هایی هستند با ویژگی‌هایی که با خود از مبداء مهاجرت آورده‌اند. رشد بی‌رویه شهرها در طی دهه‌های اخیر گذر از شهرگرایی را مختل نموده و باعث گردیده این فرایند عقیم بماند. جدول شماره (۴) تعداد شهرهای کشور در دوره‌های مختلف را به نمایش می‌گذارد.

جدول ۴- تعداد شهرها در سرشماری‌های گذشته

سال سرشماری	تعداد شهرها	درصد جمعیت شهری از کل
۱۳۳۵	۱۹۹	۳۱/۴
۱۳۴۵	۲۷۲	۳۷
۱۳۵۵	۳۷۳	۴۸
۱۳۶۵	۴۹۶	۵۴/۳
۱۳۷۰	۵۱۲	۵۷
۱۳۷۵	۶۱۲	۶۱/۳
۱۳۸۵	۱۰۱۴	۶۷/۴۵

جدول از نگارنده با استفاده از اطلاعات مرکز آمار ایران

بررسی جدول شماره (۴) نشان می‌دهد تعداد شهرهای کشور در طی ۵ دهه، افزایش ۵ برابری یافته است. همچنین نسبت جمعیت شهری از کل جمعیت دو برابر شده است. در سال ۱۳۳۵ بر اساس اولین سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۹۹ نقطه شهری در کشور وجود داشت. ملاک جمعیتی برای تشخیص شهر از روستا در سال پیش گفته ۵۰۰۰ نفر بود. در سال ۱۳۴۵ تعداد شهرهای کشور به ۲۷۲ نقطه رسید. بیشترین تعداد شهرها در رتبه جمعیتی ۵۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ نفر قرار داشتند. شهرهای بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر در این دوره به ۶ شهر رسید. در سومین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۵۵ شهرهای کشور به لحاظ تعداد، رشدی معادل ۳۰ درصد را نشان می‌داد. در آن سال ۳۷۳ نقطه شهری در کشور وجود داشت. تعداد شهرهای بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر به ۸ نقطه شهری رسید.

در سرشماری سال ۱۳۶۵ که اولین سرشماری پس از وقوع انقلاب اسلامی بود شهرهای کشور هم به لحاظ تعداد و هم جمعیت رشد انفجاری داشتند. تعداد شهرها در سال ۱۳۶۵ به ۴۹۶ شهر رسید. با وجود اینکه ملاک جمعیتی تعیین شهر از روستا، دو برابر شد و به ده هزار نفر رسید لیکن به علت وقوع افزایش انفجاری جمعیت

همراه با مهاجرت، شهرها رشد زیادی داشتند. در این سال، ۱۶ شهر بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر بیشترین میزان از جمعیت شهری را در خود جای داده بودند (عسگری، بهرامی، ۱۳۹۰: ۲۷).

سرشماری سال ۱۳۷۰ که در نوع خود جزء سرشماری های اضطراری به شمار می رود، برای برآورد وضعیت نفوس و مسکن و سایر ویژگی های اجتماعی و اقتصادی کشور انجام شد. رشد نقاط شهری همچنان ادامه داشت و در این سال به ۵۱۲ شهر رسید. شهرهای بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر جمعیت به ۱۹ شهر رسید.

در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، شهرهای کشور با حدود ۲۰ درصد افزایش به ۶۱۲ نقطه رسید. رشد قابل توجهی در شهرهای بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر نیز مشاهده می شود. تعداد این شهرها به ۲۳ نقطه رسید (نوراللهی، ۱۳۸۲: ۸۱).

تعداد شهرهای کشور در سرشماری ۱۳۸۵ به ۱۰۱۴ شهر رسید. رشد شهرهای با جمعیت بالای ۲۵۰۰۰۰ نفر جمعیت همچنان ادامه پیدا کرد و به ۲۶ شهر رسید و این ۲۶ شهر بزرگ بیش از ۲۵ میلیون نفر از جمعیت کشور را در خود جای داده بودند. نکته جالب توجه در این سرشماری اعلام ۳۱۲ نقطه شهری با جمعیت کمتر از ۵۰۰۰ نفر بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۶). دلیل پیدایش چنین وضعی به تغییر ملاک تشخیص شهر از روستا از شاخص جمعیت، به داشتن شهرداری بود.

تعداد شهرهای کشور از حدود ۲۰۰ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۰۱۲ شهر در سال ۱۳۸۵ افزایش یافت که رشدی بیش از ۲۰۰ درصد را نشان می دهد (زنجانی و رحمانی، ۱۳۷۸: ۳۴). پیامدهای رشد شهرنشینی چالش های بزرگی پیش روی کشور می گذارد. از آن جمله می توان به افزایش فقر، افزایش فاصله طبقاتی در درون شهرها، افزایش بیکاری، افزایش تولید پسماند، گسترش حاشیه نشینی و ... اشاره کرد (ابراهیم زاده، نصیری، ۱۳۸۶).

رشد بی رویه جمعیت

با بهبود شرایط نسبی اقتصادی و اجتماعی، جمعیت کشور از دهه ۱۳۳۰ به بعد روند افزایشی یافت. این مسأله باعث گردید دولت دست به اقداماتی بزند. از سال ۱۳۳۷ اقداماتی برای کنترل جمعیت و تنظیم خانواده به صورت پراکنده شروع شد. پس از تدارکات و زمینه سازی های پراکنده و گاهی غیر قطعی، در سال ۱۳۴۶ یک پست و واحد معاونت در وزارت بهداشت برای تصدی و اجرای برنامه های تنظیم خانواده کشور با نام بهداشت و تنظیم خانواده ایجاد شد که مسئول و مدیر آن در رده معاون وزیر قرار داشت (امانی، ۱۳۸۰: ۸۶). از این زمان به بعد بحث تنظیم خانواده در کشور وارد مرحله جدی گردید.

پس از وقوع انقلاب اسلامی برنامه های کنترل جمعیت تنظیم شده ی قبلی با طرح دیدگاه هایی به چالش کشیده شد. برخی از مدیران و مسئولان رده های میانی به طرح مسائلی چون مناسب نبودن تعداد جمعیت کشور با ویژگی های انقلاب پرداختند و اصرار داشتند افزایش جمعیت مورد توجه قرار گیرد. به دنبال طرح این دیدگاه ها و انجام اقدامات تشویقی برای افزایش جمعیت، کشور در مسیر رشد سریع جمعیت قرار گرفت. ساخت خانه برای افراد پر جمعیت بدون خانه و واگذاری زمین جهت ساخت خانه و پیش بینی برخی امکانات و تسهیلات باعث شد

زمینه‌های افزایش جمعیت از بنیان قانونی برخوردار شود. انجام اقدامات تشویقی به ویژه واگذاری زمین در این بخش اثر بیشتری بر جای گذاشت. در ادامه به دو مورد از اقداماتی که در این راستا انجام گرفته اشاره می‌گردد.

الف) ۹۰ هزار متر مربع زمین به مستضعفان واگذار می‌شود:

۹۰ هزار متر مربع زمین رایگان جهت ایجاد ساختمان برای مستضعفین ساکن منطقه خاک سفید تهران پارس از طرف شهرداری در اختیار اهالی قرار می‌گیرد. این زمین که در تهران پارس قرار دارد به دستور شهردار تهران، سازمان مسکن با نظارت بنیاد مسکن و کمیته منطقه ۵ به قطعات ۱۵۰ متری تفکیک و در اختیار کسانی قرار می‌گیرد که از هر جهت مستضعف و واجد شرایط باشند. (روزنامه کیهان، سوم مهر ماه ۱۳۵۸).

ب) هزار قطعه زمین رایگان در اختیار مستضعفین قرار می‌گیرد:

از سوی بنیاد مسکن یک هزار قطعه زمین ۱۵۰ و ۲۰۰ متری به رایگان در اختیار مستضعفین واقعی قرار می‌گیرد تا بتوانند طبق نقشه مهندسین بنیاد نسبت به ساختمان خانه برای خود اقدام نمایند. (روزنامه کیهان، چهارم مهر ماه ۱۳۵۸). این اقدامات باعث افزایش جمعیت بطور قابل ملاحظه‌ای شد. در فاصله دو سرشماری در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ بیش از ۱۵ میلیون نفر به جمعیت اضافه شد در حالی که کشور در شرایط سیاسی و اقتصادی نامطلوبی به سر می‌برد و درگیر جنگی ناخواسته بود (نظری، ۱۳۸۲).

آمارهای موجود تأکید دارند که جمعیت کشور از سال ۱۳۵۵ تا سال ۱۳۸۵ بیش از دو برابر افزایش یافته است. این مسأله مبین یک حقیقت بزرگ و البته حساسی است مبنی بر اینکه بیش از ۵۰ درصد از جمعیت کشور ۳۰ سال و زیر ۳۰ سال سن دارند. بنابراین دغدغه‌های آنها نیز از نوع خاصی است. به عنوان یک ضرورت اساسی، برنامه‌ریزی برای آنها نیازمند توجه ویژه از سوی مسئولان است.

اطلاعات جمعیتی کشور در طی سرشماری‌های گذشته در جدول شماره (۵) آورده شده است.

جدول ۵- جمعیت کشور در طی سرشماری‌های گذشته

سرشماری (سال)	جمعیت (نفر)	جمعیت شهری	جمعیت روستایی
۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	۳۱/۴ درصد	۶۸/۶ درصد
۱۳۴۵	۲۵۷۸۸۷۲۲	۳۸ درصد	۶۲ درصد
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۷ درصد	۵۳ درصد
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۱۰	۵۴/۳ درصد	۴۵/۲ درصد
۱۳۷۰	۵۵۸۳۷۱۶۳	۵۷ درصد	۴۲/۳ درصد
۱۳۷۵	۵۸۹۵۴۲۲۸	۶۱/۳ درصد	۳۸/۳۴ درصد
۱۳۸۵	۷۰۴۷۲۸۴۶	۶۸/۴۵ درصد	۳۱/۴ درصد

جدول از نگارنده با استفاده از اطلاعات مرکز آمار ایران

ب) اثرات طبیعی

در بخش اثرات طبیعی به شاخص‌های شفاف‌تری می‌توان اشاره کرد. مواردی چون تخریب جنگل و مرتع، تشدید فرسایش و افزایش وقوع سیل و آلودگی‌های زیست محیطی به اندازه کافی گویا هستند و در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرند.

تخریب جنگل و مرتع

به طور تقریبی حدود ۱۱ درصد از سطح مملکت پوشیده از جنگل و درخت می‌باشد که با توجه به وسعت جنگل‌های ۵۶ کشور جهان نسبت به مساحت کل آن کشورها، ایران با پوشش ۱۱ درصد سطح مملکت از جنگل در ردیف ۴۵ می‌باشد (بدیعی، ۱۳۶۲: ۲۷۰).

در طی نیم قرن گذشته به ویژه دهه‌های اخیر نیمی از جنگل‌های کشور از بین رفته‌اند. دلیل آن را باید در گسترش افقی شهرها، قطع جنگل برای مقاصد کشاورزی، قطع درختان جنگلی برای مصارف صنعتی و ساختمانی ذکر کرد.

تخریب عرصه‌های مرتعی کشور هم روند نگران‌کننده‌ای داشته است. از مجموع وسعت کشور، ۹۰ میلیون هکتار یا ۵۳/۰۷ درصد آن را مراتع تشکیل می‌دهند. از این میزان، مراتع درجه یک ۹/۳ میلیون هکتار و مراتع درجه دو و سه ۸۰/۷ میلیون هکتار را تشکیل می‌دهند (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۱: ۲۵). دو سوم مراتع کشور در ۵ دهه گذشته از بین رفته‌اند. واگذاری مراتع در قالب زمین‌های جدید کشاورزی، چرای مفرط، زیر کشت بردن مراتع و... از عوامل اصلی پیدایش چنین وضعی به شمار می‌روند.

تشدید فرسایش و افزایش وقوع سیل‌ها

پهنه‌بندی جغرافیایی سیل و فرسایش در کشور گویای حقایق بسیار ناگواری است. قطع درختان جنگل‌ها و تخریب مراتع نتیجه بلافصلی را باعث گردیده و آن تشدید فرسایش در سال‌های اخیر می‌باشد و در مراحل بعدی تشدید وقوع سیل از پیامدهای ویرانگر این تخریب‌هاست.

طی دهه‌های اخیر، میزان فرسایش خاک در ایران افزایش چشمگیری یافته است. به طوری که در سال ۱۳۳۰ حدود ۵۰۰ میلیون تن و در سال ۱۳۴۰ حدود ۷۵۰ میلیون تن بوده است. از دهه ۱۳۵۰ به بعد میزان فرسایش خاک روند صعودی داشته است. در این مورد اعداد و ارقام متفاوتی بیان گردیده، اما آنچه مسلم است این که فرسایش خاک در ایران رقم نگران‌کننده‌ای دارد. براساس گزارش مشترک فائو و یونسکو هر ساله بیش از ۱/۵ میلیارد تن خاک در ایران مورد فرسایش قرار می‌گیرد (نمکی، شادفر، عرب خدروی، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

مشکل دیگر که پیامد تخریب جنگل و مرتع می‌باشد تشدید وقوع سیل است. افزایش وقوع سیل در دهه‌های اخیر باعث گردیده شهروندان زیادی جان خود را از دست بدهند و خسارت‌های زیادی به شهرها و روستاهای سیل‌زده وارد شود.

آلودگی‌های زیست محیطی

ایجاد قطب‌های صنعتی و پس از آن شهرک‌های صنعتی بدون توجه به اصول و مبانی توسعه پایدار از یک سو و استفاده از تکنولوژی‌های کهنه باعث گردیده شهرهای صنعتی کشور به انواع آلودگی‌های زیست محیطی گرفتار شوند. هشدار در مورد بروز آلودگی‌های زیست محیطی به دهه ۱۳۷۰ باز می‌گردد. در نخستین همایش معرفی استاندارد و مدیریت محیط زیست در تاریخ دیماه ۱۳۷۵ اعلام گردید که بسیاری از واحدهای صنعتی کشور موجب آلودگی محیط زیست شده و خطراتی را به بار می‌آورند؛ بطوری که کارخانه ذوب آهن اصفهان در حال حاضر تا ۴۰ برابر استاندارد موجب آلودگی محیط زیست می‌شود (مطیمی لنگرودی، ۱۳۸۳: ۱۹۶).

اقدام شتابزده برای صنعتی شدن بدون انجام بررسی و ارزیابی علمی عواقب ناخوشایندی در پی داشته است. امروزه اکثر شهرهای کشور به ویژه شهرهای صنعتی حداقل در یک مورد آلودگی محیط زیست را تجربه کرده‌اند. شهر اراک به خاطر فعالیت‌های صنعتی یکی از آلوده ترین شهرهای کشور به شمار می‌رود. بر اساس بررسی‌های انجام شده روزانه ۹۶۰ تن ذرات در هوای شهر اراک پخش می‌شود که بخش عمده‌ای از آن را ذرات خطرناک برای سلامتی انسان تشکیل می‌دهند (عسگری، ۱۳۸۱: ۹۲). آب شهرهای تهران، اراک و مشهد دارای نیترات بسیار بالاتر از حد مجاز هستند. آلودگی شهرها در پائیز سال ۱۳۸۹ از این جهت قابل توجه است.

عدم توجه به مبانی جغرافیایی در طراحی سایت‌های صنعتی باعث بروز مشکلات جدی شده است. سایت صنعتی سازند در استان مرکزی در این خصوص نمونه برجسته می‌باشد. آلودگی‌های ایجاد شده در این سایت باعث آلوده شدن منابع زیرزمینی و هوای منطقه شده است. خاک منطقه نیز انواع آلودگی‌ها را در خود دارد (سرتاج، ۱۳۸۷: ۶۵). اکثر سایت‌های صنعتی کشور دارای مشکلات زیست محیطی بوده و یا حداقل در یک مورد آلاینده‌گی آنها از حد مجاز بالاتر است.

سخن پایانی

سازماندهی فضای جغرافیایی فرایندی است که از طریق برنامه‌ریزی دقیق و اجرای صحیح آن محقق می‌گردد. چنانچه هر جزء این فرایند به گونه صحیح انجام نشود سازماندهی نتیجه مطلوب به دست نخواهد داد. نقص در این فرایند دستیابی به اهداف پیش‌بینی شده را از تحقق دور خواهد کرد.

یکی از بزرگترین ضعف‌های برنامه‌های توسعه اقتصادی - اجتماعی که در کشور اجرا شده‌اند عدم توجه به مبانی توسعه پایدار از سوی برنامه نویسان و کارشناسان مربوطه بوده است. قرار گرفتن در یک شرایط مدیریتی خاص باعث گردیده پروژه‌های احساسی چندی در کشور به اجرا در آیند که هیچگونه توجیه اقتصادی، اجتماعی

نداشته‌اند. فرودگاه اردبیل، میان گذر دریاچه ارومیه، سد دلیجان، و ... از نمونه‌های بارز در این خصوص می‌باشند. زمانی که کارشناسان بسیاری بر غیر اصولی و غیر اقتصادی بودن ساخت سد دلیجان تأکید می‌کردند دولتمردان آن زمان بر ساخت این سد اصرار داشتند.

هدف اصلی سازماندهی فضای جغرافیایی به ویژه در ایران، بهره‌مندی شهروندان از رشد و توسعه است. به عنوان یک واقعیت جغرافیایی باید گفت که اکثر شهروندان ایرانی در شهرها ساکن هستند اما خود این شهرها در این فرایند با مشکلات بزرگی روبرو هستند.

شهرهای کشورمان برای توسعه الگوی خاصی ندارند. به بیان دیگر وزارت راه و شهرسازی تاکنون الگوی خاصی برای ساخت، اداره و گسترش فضایی شهرها در کشور ارائه نکرده است. شهر نمونه یا شهر الگو برای کشور ارائه نشده است. ساخت شهرهای بی‌هویت همچنان ادامه دارد. شهرهای جدید که بطور عمدۀ برای اسکان جمعیت سرریز شهرهای بزرگ و میانی ساخته شدند نه تنها غرض اصلی را برآورده نکرده‌اند بلکه باعث تشدید مهاجرت از روستا به شهر شده‌اند.

از طرفی انتخاب شهرداران برای اداره شهری بی توجه به تخصص آنها تبعات زیانباری برای شهرها در پی داشته است. از نظر بسیاری از مدیران شهری مهمترین قسمت از اداره شهر به درآمدهای آن مربوط می‌شود بنابراین در هر اقدامی باید به دنبال درآمدهای اقتصادی بود.

اکثر شهرهای کشورمان فاقد سیستم شبکه جمع آوری و تصفیه فاضلاب می‌باشند. فاضلاب‌های خانگی و در مواقعی صنعتی که مملو از انواع آلودگی‌ها می‌باشند از طریق چاه‌های جذبی دفع می‌شوند که باعث آلودگی خاک و منابع آبی زیرزمینی می‌گردند. حتی در مواردی به نزدیک ترین منابع آبی سطحی قابل دسترس تخلیه می‌شوند. در شهرهای شمالی کشور از رودخانه‌ها و سواحل دریای خزر و در شهرهای ساحلی جنوب نیز از خلیج فارس و دریای عمان برای این منظور استفاده می‌شود.

تخریب مراتع تا پشت دیوار شهرها و زیر کشت بردن این زمین‌ها با استفاده از کودهای شیمیایی باعث آلوده شدن سفره‌های زیرزمینی می‌شود. عدم مدیریت صحیح در کشاورزی کشور باعث گردیده، مصرف کود شیمیایی و سم از قاعده قابل قبول خارج شده و آلودگی محیط زیست را در پی داشته باشد.

در کنار افزایش ضریب خطرات طبیعی مانند سیل، سه عنصر اصلی زندگی (آب، خاک و هوا) در کشور در حال آلوده شدن هستند. به بیان دیگر محیط زیست کشور در شرایط بسیار بحرانی وارد شده است. عدم اصلاح رویه‌های کنونی و تداوم انواع تخریب‌های ترمیم ناپذیر، وضعیت نامطلوبی را در افق آینده کشور ترسیم خواهد کرد.

منابع و مأخذ

- ۱- آسایش، حسین، برنامه‌ریزی روستایی در ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۳.
- ۲- ابراهیم‌زاده، عیسی، نصیری، یوسف، شهرنشینی شتابان روندها و پیامدها، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۲۳۸-۲۳۷، خرداد و تیر ۱۳۸۶.
- ۳- امانی، سید مهدی، جمعیت‌شناسی عمومی ایران، انتشارات سمت، ۱۳۸۰.
- ۴- امین، محمد(گردآورنده)، مجموعه حقوق اساسی و مدنی، تهران، انتشارات خورشید، ۱۳۷۳.
- ۵- بدیعی، ربیع، جغرافیای مفصل ایران، جلد سوم، انتشارات اقبال، ۱۳۶۲.
- ۶- بولتن تخصصی اقتصاد ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره سوم، زمستان ۱۳۸۷.
- ۷- پوراحمد، احمد، کلانتری خلیل‌آباد، حسین، میره، محمد، بررسی تطبیقی مکان‌گزینی شهرهای جدید در حوزه کلانشهر تهران، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱۷ و ۱۸، تابستان ۱۳۸۷.
- ۸- حافظ‌نیا، محمدرضا، احمدی‌پور، زهرا، قادری حاجت، مصطفی، سیاست و فضا، انتشارات پاپلی، مشهد، ۱۳۸۹.
- ۹- روزنامه ایران، ۱۲ آبان ۱۳۸۶ - روزنامه کیهان، سوم و چهارم مهرماه، ۱۳۵۸ و دوم دیماه، ۱۳۵۸.
- ۱۰- زنجانی، حبیب‌الله و رحمانی، فریدون، راهنمای جمعیت‌شهرهای ایران ۱۳۷۵-۱۳۳۵، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۸.
- ۱۱- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، مجموعه گزارش‌های همایش چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه ایران، دفتر چهارم، ۱۳۸۱.
- ۱۲- سایت معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور(سازمان برنامه و بودجه)، www.spac.ir.
- ۱۳- سرتاج، مجید، پروژه مدلسازی آلودگی آبخوان دشت شازند اراک، پروژه تحقیقاتی، دانشکده مهندسی عمران، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۷.
- ۱۴- شکوئی، حسین، اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، انتشارات گیتا شناسی، ۱۳۷۶.
- ۱۵- عسگری، سهراب، مقدمه ای بر ژئوپولیتیک محیط زیست، انتشارات نویسنده، اراک، ۱۳۸۹.
- ۱۶- عسگری، سهراب، اثرات زیست محیطی تمرکز صنایع در اراک، طرح پژوهشی، دانشگاه پیام نور مرکز اراک، ۱۳۸۸.
- ۱۷- عسگری، سهراب، رحمت‌الله بهرامی، جغرافیای انسانی ایران(۱)، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۰.
- ۱۸- نمکی، محمد، شادفر، صمد، عرب خدري، محمود، بررسی برخی از عوامل مؤثر در تخریب منابع آب و خاک و پیامدهای اقتصادی-اجتماعی آن در کشور، مجموعه مقالات همایش ملی فرسایش و رسوب، تهران، شهریور ۱۳۸۴.
- ۱۹- مجتهدزاده، پیروز، عسگری، سهراب، جغرافیای سیاسی و ژئوپولیتیک (مبانی و ایران)، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۴.
- ۲۰- مهدوی، مسعود، جغرافیای روستائی ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۰.
- ۲۱- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، ۱۳۷۶.
- ۲۲- مطیعی لنگرودی، سیدحسین، جغرافیای اقتصادی ایران(صنایع)، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۳.
- ۲۳- نظری، علی اصغر، بررسی علل و اثرات رشد سریع جمعیت و نقش نامطلوب آن در توسعه اقتصادی-اجتماعی ایران، مجله پژوهش‌های جغرافیائی، شماره ۴۴، بهار ۱۳۸۲.
- ۲۴- نگرشی کوتاه بر سیر تکامل استان‌ها تا سال ۱۳۷۰ و اجرای قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری، وزارت کشور.
- ۲۵- نوراللهی، طاها، توزیع و طبقه‌بندی جمعیت شهرهای ایران در سرشماری‌های ۱۳۷۵-۱۳۳۵، مرکز آمار ایران، ۱۳۸۲.
- ۲۶- موسی‌خانی، مرتضی، منشی‌زاده نائین، مسعود، اصول و مبانی نظام نوین بودجه در ایران، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین، ۱۳۸۸.